

הכנסייה הקתולית בפולין נוכח היהודים והשואה בשנים

1945 - 1939

דְרוּשׁ לִיבִיוֹנְקָה

שאלת יחסה של הכנסייה בפולין להשמדת היהודים נידונה פעמים רבות. בדומה לשאלות אחרות בסוגיית היחסים בין פולנים לבין יהודים, שונה הגישה לשאלה זו בפולין מזו המקובלת מעבר לגבולותיה. אולם אין זו בעיה המעוררת רגשות סוערים. הסיבה לכך היא, בין היתר, העובדה כי השיח בנושא זה מתנהל במידה רבה במסגרות תחומות וטקסיות. מנוגדות הן לא רק ההשקפות של החוקרים הפולנים והיהודים אלא גם סוגי הנרטיב ההיסטורי המקובלים עליהם. הטיעון לפיו הכנסייה הקתולית עשתה רבות למען היהודים מתקבל ללא ערעור בפולין החדשה שלאחר סילוק המשטר הקומוניסטי, ממש כפי שהיה הדבר ב"רפובליקה העממית הפולנית", הקומוניסטית. כדי לתמוך בטיעון זה מביאים נתונים סטטיסטיים, שמות של עשרות מוסדות וחוגים, שמות של מאות כמרים ומזירות שהיו מעורבים בצורה זו או אחרת בהושטת סיוע ליהודים. ההיסטוריונים בפולין מסתמכים על סיפוריהם של אנשים שנעזרו על ידי אנשי הכנסייה, ובראש ובראשונה על עדויות המסייעים עצמם. תוך כדי כך באה לידי ביטוי אמונה עמוקה שהאמונה הקתולית, שנספגה בצורה כה עמוקה בחברה, היא מן הגורמים העיקריים אשר אפשרו סיוע אפקטיבי ליהודים. בעיני חוקרים מחוץ לפולין נראה העניין, ובצדק, כמסובך יותר. בלי להטיל ספק במעורבותם של אנשי דת רבים בפעילות מסוג זה, הם היו רוצים לשבח את מקרי הסיוע שתוארו על ידי ההיסטוריונים הפולנים בהקשר רחב יותר. הם סבורים כי יש מקום לשאלות בדבר ההתנהגות והעמדות שאפיינו את מרבית אנשי הכנסייה.

להבדלים האלה בהערכת תפקידה ומשמעותה של עמדת הכנסייה כלפי היהודים יש היסטוריה ארוכה. כבר עמנואל רינגלבלום, במסתו משנת 1944 על יחסי פולנים - יהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה, מתבטא בצורה ביקורתית ביותר בנושא הכנסייה בפולין. לדעתו, אנשי הדת הקתולים עברו כמעט באדישות לסדר היום לנוכח הטרגדיה של היהודים - בראש ובראשונה בגלל האנטישמיות שהכתה שורשים עמוקים בקרבם. לדעתו, קשה היה לצפות לסיוע גדול יותר מצד הכמורה הפולנית, שכן זו לא סייעה אף כשהיה ביכולתה לעשות זאת, כלומר - לא התנגדה לגל הגואה של האנטישמיות בפולין בשנות ה-30. רינגלבלום משווה את יחסה של הכנסייה הפולנית לעמדת הכמורה בהולנד, בלגיה וצרפת. בניגוד לעמדות הסובלניות והמזדהות עם מצוקת היהודים של הכנסייה בארצות ההן, קובע רינגלבלום, היו עמדות כאלה בפולין בחזקת יוצא מן הכלל. ואילו מחברים פולנים, אשר

ברובם התחנכו בסביבה קתולית אדוקה ולעתים קרובות היו אנשי כנסייה בעצמם, שללו תמיד את הקשר בין העמדות שרווחו לפני המלחמה לבין התנהגות הכנסייה במהלכה. את ההשוואה בין פולין לבין אירופה המערבית הם ראו כבלתי מבוססת וכגורמת עוול לפולנים כיוון שמדיניות הגרמנים כלפי האוכלוסייה בפולין הייתה שונה מעיקרה מזו במערב. כפי שרואים, מדובר בבעיה מסובכת. לכן יש לגשת אליה בהקשר רחב יותר. גורמים רבים השפיעו על התנהגות אנשי הכנסייה הפולנית בתקופת הכיבוש. בלי לשלול את חשיבות העמדות הטרומ - מלחמתיות כלפי היהודים והיהדות, אסור להתעלם ממצבה המורכב של הכנסייה תחת השלטון הגרמני. במאמר זה אתייחס אך ורק לכנסייה הקתולית. לא אדון בפעילותם של ארגוני סיוע ליהודים דוגמת "ז'גוטה", ואפסח על הנושא של השפעת הדת או האמונה הקתולית על התנהגות הציבור בפולין כלפי היהודים.

יחס הכנסייה ליהודים לפני המלחמה

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בייחוד בשנות ה-30, התייחסו חוגים פוליטיים רבים אל היהודים כאל "שאלה" במובן של "בעיה", בנימוק שבפולין מתגורר מיעוט יהודי המונה יותר מ-3 מיליון איש. אנשי הימין ראו במיעוט זה איום על הכלכלה, על התרבות ועל הזהות הפולנית. הסממאות דיברו, בסגנון מתון, על "פתרון", אך גם באופן קיצוני. ההיבטים האנטי-קפיטליסטיים, האנטי-ליברליים ובייחוד האנטי-קומוניסטיים של "המאבק נגד היהודים" זכו להבלטה מתמדת. היהודים, סברו בחוגי הימין, היו יוצרי הבולשביזם והגורם להצלחותיו. על כתפיהם הועמסה האחריות למהפכות ברוסיה ובספרד ולהצלחות "החזית העממית" במדינות אירופה המערבית. גישה זו הייתה קרובה ללבם של מרבית אנשי הכנסייה הקתולית. אלה השלימו והעשירו את הרטוריקה האנטי-יהודית ביסודות מסורתיים של הטפות הכנסייה: הם הפכו את "המלחמה נגד היהודים" גם למאבק במובן האסכטולוגי, כלומר "קרב נגד היהודי" בתור שכזה.

הכנסייה ברפובליקה הפולנית השנייה (בשנים 1918-1939) הייתה מעצמה. במבנה שלה היו כלולות 21 ארכידוקזות - אזורים שבראשם ארכיבישופים, ודיוקזות - אזוריים שבראשם בישופים, וכן 5,200 איפרכיות מקומיות שבהן פעלו 10,375 כמרים ו-1799 נזירים. פעלו 44 מנזרים, שבהם 6,400 נזירים גברים ו-84 מנזרים שבהם 22,000 נזירות. נציגי ההיררכיה הכנסייתית הביעו פעמים רבות את דעתם בסוגיית "הבעיה היהודית". התבטאויות אלה הגיעו לידיעת הציבור הפולני באמצעות הטפה בכנסיות והעיתונות הקתולית. עיתונות זו, שתפוצתה הייתה גדולה והשפעתה רבה, טיפחה ואף שתלה בקרב החברה הפולנית את כל הסטריאוטיפים, הפוביות והחרדות האפשריים נגד היהודים. היו כמרים, ביניהם בעלי תואר פרופסור, שהציגו את עצמם כמומחים ליהדות וחיברו טקסטים אנטישמיים שזכו לקהל קוראים רב. במקביל הביעה הכנסייה דאגה מן הדוגמה הנאצית

בגרמניה וממעשי האלימות נגד היהודים שבוצעו על ידי הלאומנים הפולנים הקיצוניים הרבים, וגינתה כל שימוש באלימות. שאיפתה של הכנסייה הייתה לעצב דגם של לאומיות פולנית, העולה בקנה אחד עם דרישות המוסר הקתולי. איגרת הרועים שחיבר ראש הכנסייה בפולין, אוגוסט חלונד (Hlond), בפברואר 1936 נשאה את הכותרת "על עקרונות המוסר הקתולי", והיא מדגימה יפה את הסתירות האלה. חובת הכבוד ליהודי כאדם פרטי ואיסור על שיטות מאבק פוליטי הנוגדות את האתיקה הנוצרית מצויים בטקסט לצד רשימת האשמות ארוכה כלפי היהודים. לדעת חלונד, היהודים לוחמים בכנסייה, הם מהווים חיל חלוץ של אתאיזם וקומוניזם, משחיתים את המוסר, מפיצים פורנוגרפיה, עוסקים ברמאות ובנשך. הוא מדגיש במיוחד את השפעתו השלילית של הנוער היהודי על הנוער הקתולי, ממליץ על החרמת המסחר היהודי ומטיף להתבדלות הכרחית מ"תרבותם האנטי - נוצרית" של היהודים - למשל, באמצעות חרם על העיתונות היהודית ועל ספרים שפורסמו בהוצאות לאור שלהם. לפי לשון התקופה ההיא, הוא מסתמך על טובת המדינה הפולנית ו"מכיר בזכות למאבק לשם שחרור כלכלי, בתנאי שעושים שימוש באמצעים הראויים".

אנשי הכנסייה, שנקודת המוצא שלהם הייתה האמונה ב"נחיתות המוסרית" של היהודים, היו חסידי האסכולה שלפיה אלה גורמים נזק לדת הקתולית. הם גם תמכו ב"נומרוס קלאוזוס" (כלומר, העיקרון של מכסות ליהודים) בקבלה לאוניברסיטה ובאיסור קבלת עובדים ממוצא יהודי לעבודה במוסדות ציבור. כמו כן הם השתתפו בדיון הציבורי שהתפתח במחצית השנייה של שנות ה-30 על תוכניות להגירת יהודים מפולין ואפילו על הגבלת זכויותיהם האזרחיות באמצעות חקיקה מתאימה. אומנם, הם מתחו ביקורת על השימוש באלימות נגד יהודים, אך הודו שלנוקטים אלימות זכות מוסרית להגן על האינטרס הלאומי הפולני. מעטים מאוד בכנסייה התנגדו לגישות מעין אלה.

מצב הכנסייה אחרי מפלת ספטמבר

בספטמבר 1939 סופח כמעט רבע מן המדינה הפולנית לרייך הגרמני. השטחים הנותרים שנתפסו על ידי הצבא הגרמני היוו את אזור "הממשל הכללי" (הגרמני), הגנרלגוברנמן שבירתו בעיר קרקוב. חלקה המזרחי של פולין, שאליה פלש הצבא הסובייטי ב-17 בספטמבר, סופח לברית המועצות. החלוקה החדשה של פולין פירקה את המבנה הארגוני של הכנסייה. בשטחים שסופחו לגרמניה, במערב ובדרום - מערב פולין, נמצאו הארכידיוקזות של גנייזנו ופוזנן ומלבדן ארבע דיוקזות וחלקים של שבע דיוקזות נוספות; היו אלה אזורים שבהם פעלו כ-4,000 כמרים. בגנרלגוברנמן היו ארבע דיוקזות, החלק העיקרי מן הארכידיוקזה של קרקוב ומהדיוקזה פשמישל וכן חלקים של כמה דיוקזות אחרות. כמעט 4,000 כמרים פעלו באזור הגנרלגוברנמן. בשנת 1941, בעקבות הכיבוש הגרמני של שטחים בברית המועצות, סופחה לגנרלגוברנמן הארכידיוקזה של לבוב וחלק מן הדיוקזה פשמישל. הדיוקזה של לוצק

וחלק מזו של פינסק הועברו ל"קומיסריון הרייך אוקראינה" ומרבית הארכידיוקזה של וילנה אל "קומיסריון הרייך - מזרח".

המדיניות הגרמנית כלפי הכנסייה לא הייתה אחידה. בשטחים המסופחים הוחל מייד בתהליך גרמניזציה. השאיפה הייתה לחסל כליל את מבנה הכנסייה הפולנית. החלו מאסרים של אנשי כנסייה, פינוי של הכמורה הפולנית לשטחי הגנרלגוברנמן ונעילת שעריהם של מנזרים וכנסיות. בדיוקזה של חלמנו לבדה נרצחו ונאסרו בשנת 1939 כמה מאות כוהני דת. כמו כן הופעלו צעדי דיכוי חמורים מאוד נגד אנשי הכנסייה בארכידיוקזות של גניזנו ופוזנן. מרבית הכנסיות נסגרו, 90% מאנשי הכנסייה נאסרו או סולקו. בישופים אחדים נאסרו, אחרים הורחקו מן הדיוקזות שלהם. בשטחי הגנרלגוברנמן לא הייתה מגמה של חיסול הכנסייה. את צעדי הדיכוי כלפיה, אם כי פגעו בה מאוד, אי אפשר להשוות עם מה שהתרחש בשטחים שסופחו לגרמניה.

יחס הבישופים הפולנים ליהודים בתקופת הכיבוש

רק הבישופים בגנרלגוברנמן ובשטחים שנכבשו בברית המועצות בשנת 1941 היו עדים לטרגדיה של היהודים. על עמדותיהם לגבי מצוקת היהודים ניתן ללמוד מפניותיהם לממשל הגרמני של הגנרלגוברנמן, מן ההתכתבות עם הכס הקדוש ברומא, וכן מחומר אוטוביוגרפי. ראש הכנסייה הפולנית, אוגוסט חלונד, שהה מחוץ לגבולות פולין ממחצית ספטמבר 1939 עד יולי 1945. אחרי המלחמה, לאחר הפוגרום בקיילצה ביולי 1946, הודה כי בזמן גלותו בצרפת השתתף בהצלת יהודים פולנים, צרפתים וגרמנים מגירוש למחנות ההשמדה, והיה שותף לפעולות שנעשו להקלת הגירתם לארצות הברית, הבטחת מקומות מסתור ואספקת תעודות. קשה לאמת עדות זאת על סמך מקורות העומדים לרשות ההיסטוריון. מעורבותו בסיוע ליהודים יחידים יכולה להתרחש אך ורק בעת שהותו בלורד (Lourdes) בצרפת, בין יוני 1940 לאפריל 1943. אחר כך עבר להתגורר (עקב לחצים גרמניים) במנזר בנידיקטי במחוז סבואה (Savoie) הכבוש על ידי הצבא האיטלקי; שם שהה עד למאסרו בפברואר 1944. ידוע כי לדירתו בלורד הוזמנו גם יהודים. בדוח על מצב הכנסייה בפולין בשנים 1939-1942, שפורסם בעילום שם בעיר ליון בחורף 1943, מזכיר חלונד גם את מצב היהודים בשטחי הגנרלגוברנמן ואת המדיניות הגרמנית כלפיהם; לדעתו, אין ספק שבכוונתם לרצוח את יהודי אירופה כולם.

רשימותיו ביומנו בתקופת המלחמה מבהירות מעט את השקפתו לגבי "השאלה היהודית". בדפים אלה מופיעים היהודים אך ורק בהקשר שלילי. בהגיגיו על המצב בפולין לפני המלחמה, למשל, מוזכרים "חתרנות המיעוטים הלאומיים" ו"העיוות המוסרי היהודי", וברשימותיו בדבר הסדר הכלכלי הרצוי בפולין אחרי המלחמה מצויה הקביעה כי אסור שהתעשייה הפולנית תהיה נתונה בידי "אוליגרכיה יהודית", שהיא "אלמונית" ומרכזת "מחוץ

לגבולות המדינה". במקום אחר כתב כי לו ויתרה פולין "על תקוותיה ההיסטוריות, הייתה הופכת לאומה יהודית נוספת, ללא ראש, ללא ממשלה, ללא ייעוד". לעומת זאת, אין ברשימותיו שום התייחסות ישירה להשמדת היהודים. כאשר רושם חלונד את תוכניותיו לגבי המשטר הפוליטי והכלכלי של פולין לאחר המלחמה, אין הוא דן ב"שאלה היהודית", וזו עובדה משמעותית למדי.

אחרי שעזב חלונד את פולין, הוכר הארכיבישוף של לבוב, אדם סאפייה (Sapieha), כראש הכנסייה הפולנית. עקב התנגדותו הגלויה לטרור הגרמני והתערבותיו אצל השלטונות הגרמניים למען מיתון הטרור, רחש לו הציבור כבוד רב. החוקרים הפולנים מדגישים כאיש אחד את ההתערבות שלו למען היהודים ומציינים את הסיוע ליהודים שהושיטו אנשי הדת של הדיוקזה של קרקוב, בידיעתו. אלא שהייתה זו בעיקר התערבות לטובת קתולים ממוצא יהודי. ב-18 בינואר 1941 הציע סאפייה שיתייחסו אל הקתולים ממוצא יהודי כאל אוכלוסייה נוצרית, וב-17 במרס ביקש משלטונות הגנרלגוברנמן שיושיבו את המתנצרים בקבוצות מרוכזות בגטו קרקוב, כדי שיוכלו לקיים את מצוות הדת. מאמצים אלו לא נשאו פרי.

פנייתו הבאה לשלטונות הגנרלגוברנמן הייתה בנסיבות שונות לחלוטין. ב-2 בנובמבר 1942 חיבר סאפייה תזכיר בעניין הטרור שהופעל נגד האוכלוסייה הפולנית, ובו מחה על השימוש בנוער "שירות הבנייה" (Baudienst) כדי להרוג יהודים. התזכיר נמסר לידיו של מושל הגנרלגוברנמן הנס פרנק. יש לציין, כי סאפייה לא הביע התנגדות לחיסול היהודים אלא מחה על השימוש שנעשה לשם כך בפולנים. הארכיבישוף כתב: "אין ברצוני להתעכב עוד על השימוש הנורא שנעשה בצעירים הלומי אלכוהול משירות הבנייה לשם חיסול יהודים". קשה לקבוע מה הייתה התדירות שבה נעשו מעשים כגון אלה. בפניותיו המאוחרות יותר לשלטונות אין אדם סאפייה מתייחס כלל לפתרון הסופי. כמו כן, באף לא אחת משלוש ועידות הבישופים שהתכנסו בפולין בזמן הכיבוש הזכירו את ההשמדה, אף לא בוועידה שכונסה ב-1 ביוני 1943, כלומר, פחות משבועיים לאחר חיסול גטו ורשה, אם כי ייתכן שמאורע זה השפיע ישירות על מועד כינוס הוועידה. לעומת זאת, לכמרים שהושיטו סיוע ליהודים מסר הארכיבישוף אדם סאפייה אישית תעודות טבילה המיועדות ליהודים שהסתתרו בקרקוב.

התזכיר של אדם סאפייה לפרנק נכתב בתקופה קריטית ליהודי קרקוב. זה חודשים התנהל חיסולו של הגטו בעיר. פחות משלושה שבועות לפני כן, ב-10 באוקטובר 1942, אסרו הגרמנים בהוראה מיוחדת את הטבלת היהודים לנצרות. למרות הלחצים שהפעילו עליהם הגרמנים לא מסרו הבישופים הפולנים את רשימות המתנצרים ואף המשיכו בהטבלות, אם כי בסתר.

בשנים שלפני פרוץ המלחמה ניסו הבישופים לעצב עמדה משותפת בעניין ההטבלות לנצרות. הם ניסחו המלצה לכמרים לשמור על זהירות מיוחדת ולהקפיד על תקופת הכנה של חודשים מספר למועמדים להמרת דת. הסיבה להוראות אלה היה החשד שבמקרים רבים התנצרו

מסיבות לא דתיות. אבל כבר בתקופה הראשונה של הכיבוש לא הקפידו בכנסייה על הוראות אלה. כך, למשל, התנצרו כמה עשרות יהודים בשנת 1939 בדיוקזה של לודז'. אחרי שנכבשה לבוב על ידי הצבא הגרמני בשנת 1941, הוטבלו לנצרות כמה אלפי יהודים שקיוו שההטבלה תשנה את גורלם. ביולי 1940 פרסם הארכיבישוף של ורשה, סטניסלב גאל (Gall), הוראה בדבר המרת דת, הממליצה על תקופת הכנה של שישה חודשים. הוראה זו, הנקשרת לנוהג שלפני המלחמה הייתה בתוקף עד שנאסרה ההתנצרות על יהודים בצו מיוחד שפורסם על ידי השלטונות. אולם למעשה לא מילאו הכמרים הפולנים בצורה עקבית אחרי ההוראה של גאל, ונהגו לקצר את תקופת ההכנה. מלבד זאת, כפי שנהגו בדיוקזה של קרקוב, המשיכו כל כמרי פולין להעניק סקרמנטים.

המקורות מזכירים כמה בישופים שהיו פעילים בעזרה ליהודים. בלט במיוחד בסיוע הבישוף של פינסק, קרול ניימירה (Niemira), ששהה בוורשה ושיתף פעולה עם ארגון מחתרתי שקיים קשרים עם הגטו. על פי עדותו, שנכתבה בשנות ה-50, תיווך ניימירה בהוצאת יהודים אל מחוץ לגטו לצד הארי. הארכיבישוף של וילנה, רומולד יאלבז'דובסקי (Jałbrzydowski), הורה לאנשי המנזרים בתחומי הארכידיוקזה שלו להסתיר פליטים מן הגטו. יש גם עדויות על הסתרת יהודים במקומות מושבם של הבישופים. במיפגש שהתקיים ב-17 בדצמבר 1943, הזכירו פקידים גרמנים לקרדינל סאפייה, שאפילו בארמונו של הארכיבישוף בלבוב מצאו מקלט משפחות יהודיות. הספרות האפולוגטית הפולנית מציינת שמות של יותר מעשרה בישופים שהיו מעורבים בפעילות למען האוכלוסייה היהודית, אך בגלל העדר מקורות כתובים אמינים, יקשה עלינו לאמת את הטענות האלה.

יש לתת את הדעת על סוגיה נוספת. בניגוד למכתבי בישופים מארצות כבושות אחרות, בתכתובת הבישופים הפולנים עם רומא אין כמעט התייחסות להשמדת היהודים. במכתבים ספורים מוזכרים היהודים. במכתבו של הבישוף מפשמישל לאפיפיור, למשל, מוזכרים היהודים לשלילה. במכתבו מיידע הבישוף מפשמישל את האפיפיור כי באוקטובר 1939, לאחר שכבש הצבא האדום את עירו, הופקע בניין המשרדים של הבישופות כדי לספק מקום מגורים ליהודים. אפילו במכתביו של הקרדינל סאפייה, שעמל ללא הרף בהגנה על האומה והכנסייה הפולנית וכלל תיאורים מפורטים של ההתנהגות הגרמנית החייתית, אין מידע על גורלם הטרגי של יהודי פולין. את היעדרם של גינויים תקיפים פומביים נגד רצח העם מנקודת מבט מוסרית ונוצרית ניתן להסביר על רקע ההבדל התהומי בין המצב בפולין הכבושה לזה ששרר באירופה המערבית, וכן בסכנת המוות שריחפה על ראשו של כל מי שהתנגד בצורה כלשהי למדיניות האנטי-יהודית של הגרמנים. לעומת זאת לא ניתן להסביר את שתיקתה של הכנסייה הפולנית בעניין חיסול האוכלוסייה היהודית. העובדה כי לא נעשה שום ניסיון לדווח לאפיפיור על הפשעים שנעשו נגד היהודים בשטחי הדיוקזות הפולניות, מידע שהיה ודאי מצוי בידי הבישופים. עובדה זו חייבת לספק חומר למחשבה. בירת הכנסייה ברומא לא

קיבלה מידע ישיר מפולין בנושא ביצוע הפתרון הסופי, ואין לנמק זאת בחשש ממעשי תגמול נגד הכנסייה הפולנית. תופעה זו מעידה יותר על כך שמעשי הדיכוי של הגרמנים כלפי הכנסייה והכנסייה בפולין, וכן יחס הבישופים לבעיה היהודית, לא אפשרו להם להבין את ממדי הטרגדיה של היהודים או לייחס לה חשיבות.

יחס הכמורה וקהילות הנזירים ליהודים

יחסם של הכמרים והנזירות ליהודים בתקופת ההשמדה משקף את תגובת הציבור הפולני כולו. היו מקרים של אומץ וגבורה ומקרים של אופורטוניזם קיצוני. הבעיה היא, שהמחקר ההיסטורי הפולני התמקד בעיקר באנשי הכנסייה שסייעו ליהודים או גילו אהדה לסבלם. כיוון שכך אנו נאלצים, על מנת להשלים את התמונה, להסיק מסקנות על סמך מקורות עקיפים ומשניים.

אפשרויות הפעולה של הכמרים היו מותנות במידה רבה בגורמים אובייקטיביים - מיקומה של הדיוקזה שלהם, מעורבותם בפעילות המחתרת הפולנית והקשר בינם לבין האוכלוסייה היהודית. אנשי הכנסייה בדיוקזות שסופחו לרייך הגרמני, למשל, היו נתונים לדיכוי חמור ביותר ולא היה להם כל מגע עם יהודים כי אלה פונו, ברובם, מן השטחים המסופחים. כמו כן, בגלל מצבם הקשה והרדיפות הברוטליות נגדם, לא היו אנשי הכנסייה מסוגלים לפעולות כלשהן לטובת היהודים. אשר לאנשי הכנסייה בשטחים הפולניים שסופחו לברית המועצות בשנת 1939 עד להתקפה הגרמנית ביוני 1941 - אלה נתקלו בבעיות שונות לחלוטין.

אנשי הכמורה סייעו ליהודים בדרכים שונות ובזמנים שונים. הייתה זו כמעט תמיד פעילות אישית שיזמו הדרגים הנמוכים של הכנסייה. את תקופת הכיבוש ניתן לחלק לשניים מבחינת אופן הסיוע והיקפו. בתקופה הראשונה, עד אמצע שנת 1942, כלומר עד תחילת השלב העיקרי של הפתרון הסופי, לבש הסיוע בעיקר אופי של טיפול במתנצרים, הנפקת תעודות טבילה שאפשרו השגת מסמכים הנחוצים להישרדות, וכן פעילויות פילנתרופיות שונות. הכנסייה ניהלה תכופות את הפעילות הזו בשיתוף פעולה עם מועצת החסות הראשית (RGO), ארגון פילנתרופי פולני בעל מעמד רשמי בגנרלגוברנמן. לעתים פנו אנשי הכנסייה אל קהל המאמינים מדוכן המטיפים וביקשו מהם לסייע ליהודים ולהתייחס אליהם באהדה. ברשימותיו מ-31 בדצמבר 1940 עד 5 בינואר 1941 מציין רינגלבלום, שמייד לאחר שהוקם גטו ורשה פנתה הכמורה הפולנית אל המאמינים בכל הכנסיות למחוק מן הזיכרון את כל הסכסוכים עם היהודים. בתחומי הגטו בוורשה נכללו שלוש כנסיות, ובהן כנסיית האיפרכיה של "כל הקדושים", שבראשה עמד הכומר מרסל גודלבסקי (Godlewski). ביולי 1942 צוה להסתלק מתפקידו, ועד אז דאג למתנצרים, הושיט עזרה הטביל לנצרות וסיפק תעודות טבילה המאשרות את ההשתייכות לכנסייה הקתולית. כמו כן השתתף גודלבסקי בפעולה להסתרת ילדים במוסדות כנסייתיים.

מאמצע 1942 התמקד עיקר פעילותם של הכמרים בהסתרתם של ילדים יהודים במנזרים ובעזרה לפליטים מגטאות שחוסלו. יש עדויות על מגעים בין כמרים לבין קתולים ממוצא יהודי שנסגרו בגטאות שונים, מלבד גטו ורשה. לעתים החביאו אנשי הכנסייה את הפליטים אצלם באיפרכיה או שעזרו להם להסתדר בצד הארי. הייתה זו עזרה חד פעמית או לתקופה ארוכה, לפי הנסיבות. ידועים מקרים של הסתרה רבת שנים בבניינים של הכנסייה. הוחבאו יחידים או משפחות שלמות. אנשי כנסייה רבים הצטרפו לפעילות של מועצת העזרה ליהודים ("ז'גוטה"), שהוקמה בשלהי 1942 בשיתוף עם חוגים קתוליים. אנשי כנסייה הושיטו סיוע ליהודים בכל שטחי הגנרלגוברנמן, אך בעיקר בערים הגדולות: ורשה, קרקוב, לבוב, וילנה. בעיה אחרת היא בדיקת עמדתם של אנשי הכנסייה לגבי "השאלה היהודית". המחנות הפוליטיים שפעלו בפולין לפני המלחמה ניצלו לעתים את "הקלף היהודי", וניתן לעקוב אחר גלגולי האידיאולוגיה שלהם ואחר תגובותיהם על המדיניות הגרמנית באמצעות העיתונות המחתרתית שהופיעה בתקופת הכיבוש. אין לנו אפשרות כזאת לגבי הכנסייה. העיתונות הקתולית והכנסייתית החוקית לא יצאה לאור אחרי מפלת ספטמבר 1939, כמו העיתונות הכללית בפולין, ולא הופיעה במקומה שום עיתונות מחתרתית מטעם הכנסייה. מתקופת הכיבוש נותרו מסמכים אקראיים בלבד המעידים על עמדת הכנסייה לגבי "השאלה היהודית". יוצאים מן הכלל הם עדויות כתובות ויומנים אישיים של אנשי הכנסייה מתקופת הכיבוש. עם זאת ניתן להניח, שהשקפותיהם של אנשי הכהונה הקתולית לא חרגו מאוד מההשקפות המקובלות במסגרות הפוליטיות הקרובות להם לפני המלחמה, כלומר הימין הפולני. הגרמנים, כידוע, לא התאמצו לנצל את הפולנים לניהול תעמולה אנטישמית. גורלם של ראשי האנטישמים העוטים גלימות כמורה מעיד על כך. איגנצי חרשבסקי (Charszewski), מחברם של פרסומים אנטישמיים (באחד מהם הוא מתאר בצורה מצמררת רציחות של נוצרים במהלך טקסים יהודיים ומוכיח כי ההיסטוריה כולה היא תולדה של הקשר היהודי), נאסר כבר ב-5 בנובמבר 1939. הוא שולח למחנה הריכוז של חלמנו, אחר כך לשטוטהוף ולזקסנהאוזן, שם נפטר באפריל 1940 אחרי שהוכה קשות. כמו כן לא השתמשו הגרמנים בשירותיו של הכומר סטניסלב טשצ'יאק (Trzeciak), אחד מעמודי התווך של האנטישמיות הפולנית שהיה מוכר לגרמנים. מאמר נלהב שכתב טשצ'יאק על האותנטיות של "הפרוטוקולים של זקני ציון" יצא לאור ברייך השלישי. אומנם כמה מן הטקסטים שלו שפורסמו לפני המלחמה הופיעו בשנות הכיבוש הראשונות בין דפיה של "עיתונות הארס", אך ייתכן שהדבר נעשה ללא הסכמתו. עם זאת, העיתונות המחתרתית מזכירה אותו בין המארגנים של הפוגרומים האנטישמיים שנעשו בוורשה במרס 1940 בהוראת הגרמנים. טשצ'יאק נהרג באוגוסט 1944 במהלך המרד הפולני בוורשה. בשנות המלחמה מצאו את מותם כמרים רבים נוספים, שתמכו לפני המלחמה בפתרון "הבעיה היהודית" בפולין.

בעדויות ובמסמכים מופיעות עמדות שליליות של אנשי הכנסייה כלפי היהודים. דוח בעניין הכנסייה הקתולית ששוגר לממשלה הפולנית הגולה בלונדון בקיץ 1941 כתוב בסגנון העיתונות הקתולית שלפני המלחמה וכולל את התזה שהגרמנים, למרות הרעות שעוללו, הוכיחו גישה מציאותית בכך ש"שחררו את החברה הפולנית מן המגפה היהודית". בעדויות אחדות של ניצולים יהודים כלולות דוגמאות של כמרים שביטאו בדרשותיהם הערכה למדיניות הגרמנית ואף קראו לצאן מרעיתם למסור יהודים מסתתרים לידי הגרמנים. עיתונות המחותרת גינתה בחריפות מקרים כאלה. ביולי 1942 כתבה בכאב סופיה קוסאק (Kossak), שבקיץ 1942 ניסחה את הכרוז הידוע על החובה הנוצרית לסייע ליהודים הנשלחים להשמדה, כי כומר מסוים בדיוקזה של סנדומיז' יעץ לאיכרים להודיע למשטרה על יהודייה שנמלטה מן הגטו והיא "משוטטת בכפר". עקב ההלשנה השוטרים "הרגו אותה כמו כלב". הכותבת הייתה סופרת מפורסמת, שהייתה ידועה כקתולית והשתייכה למקימי ארגון "ז'גוטה". אבל לדעתה מדובר היה במקרה בודד.

נשאלת השאלה אלו כמרים השתתפו בפעולות של סיוע ליהודים. ההשקפות האנטישמיות של אנשי הכנסייה לא מנעו מהם להושיט עזרה במקרים אינדיבידואלים. במוסדות רבים שהחביאו ילדים יהודים, כגון בפנימייה שנוהלה על ידי "הכמרים המריאניים" בוורשה, הורגשה האווירה האנטישמית. ודאי לא היה זה מקרה בודד. בהתחשב בריבוי "חורי המידע" של המקורות, קשה להוציא בעניין זה פסק דין החלטי יותר. עם זאת, ניתן להתפתות ולהשוות את שמות הכמרים שביטאו באורח קבע את דעתם בנוגע ל"שאלה היהודית" בטורי העיתונות שלפני המלחמה עם שמות הכמרים שהיו מעורבים בסיוע ליהודים. יש להסתייג ממסקנות נחפזות בעניין זה, כי חלק גדול מן הכמרים האנטישמים לפני המלחמה התגורר בשטחים שסופחו לרייך. לא ידוע כמה כמרים שינו את השקפותיהם לגבי הבעיה היהודית בהשפעת רצח העם שהיו עדים לו, וכמה מהם, גם אם ריחמו על הנרדפים, נותרו בעמדותיהם. האנטישמי הידוע ביותר שהיה מעורב בפעילות הסיוע היה ללא ספק הכומר גודלבסקי, שנזכר לעיל. כמו כן היו פעילים בסיוע כמרים שהיו ידועים ביחסם הליברלי ליהודים וליהדות בתקופה שלפני המלחמה, דוגמת פרדיננד מחאי (Machay) מקרקוב או הכומר יאן זייה (Zieja), שפעל בוורשה. שניהם היו מעורבים בכל מאוּדָם בפעילות המחותרת. הצירוף של פעילות פטריוטית וסיוע ליהודים היה בעל משמעות מיוחדת; הכומר זייה עצמו סייע ליהודים בכמה עשרות מקרים.

מחברים של עבודות היסטוריות רבות מציינים גם את הכומר ולדיסלב קורנילוביץ' (Kornilowicz) כאדם שהיה מעורב בצורה אינטנסיבית בסיוע ליהודים. קורנילוביץ' היה הפטרון של חוג אינטלקטואלי, שרוב חבריו מתנצרים, שמרכזו היה בלסקי, (Laski) ליד ורשה. בשל הסכנה שנשקפה לחייו נטש קורנילוביץ' את לסקי והסתתר במשך כל המלחמה. אפשרויות הפעולה שלו היו בשל כך מוגבלות. אף על פי כן נהג קורנילוביץ' לבקר נזירות

ממוצא יהודי, שנאלצו לברוח מלסקי בגלל הלשנות ולבקש מסתור במנזרים באזורים אחרים. בשנת 1943 היה הכומר עד לחיסול היהודים במקום שבו שהה. אחרי שנעצרו שלושה יהודים אשר הועסקו בתחנה שניהלו הנזירות, "היה האב מזועזע. הוא לא היה מסוגל לעבור על כך לסדר היום. הידיעה שבקרבת מקום אלינו נידונו אנשים באכזריות למוות לא נתנה לו מנוח. הוא רצה לגשת אל הגרמנים ששמרו עליהם ולהביע את מחאתו". קורנילוביץ' לא הגשים את משאלתו בגלל הפצרות האחיות, שראו בכך סכנה הן לכומר והן למוסד שלהן. כמה מהן הצליחו להגיע אל העצירים ולספק להם מזון. דוגמה זו ממחישה, שלעתים קרובות לא הייתה כל אפשרות ממשית להושיע. אין ספק, שכדוגמת מקרה זה היו מקרים רבים.

סוגיה אחרת היא הסיוע שהושיטו קהילות של נזירות ליהודים בודדים. באזור שסופח לרייך בוטלו מסדרי הנזירים ולכן רק נזירות שהשתייכו לקהילות השוכנות בתחומי הגנרלגוברנמן ובשטחי המזרח יכלו לסייע ליהודים. ההחלטה לפעול למען היהודים, כמו אצל הכמרים, הייתה עניין אישי. בנושא זה לא היו הוראות של צמרת הכנסייה. אחרי הפלישה הגרמנית לברית המועצות בקיץ 1941 העניקו אחיות נזירות מקלט לפליטים מדי פעם. כך היה הדבר גם בשטחי הגנרלגוברנמן בזמן חיסול הגטאות. בתקופה מאוחרת יותר עסקו הנזירות קודם כול בהסתרת ילדים יהודים במנזרים, בבתי היתומים, בתי המחסה והפנימיות שנוהלו על ידן. הילדים הגיעו לשם ביוזמתם של הוריהם, ביוזמה של ארגונים ציבוריים, מועצת "ז'גוטה" וכמרים. רובם היו צאצאים למשפחות מתבוללים ואנשי שכבות האינטליגנציה. לעתים נקלטו ילדים ששוטטו בסביבה וחיפשו מקום מסתור. לכולם סופקו מסמכים חדשים ושמותיהם שוננו. בגלל הסכנה הכרוכה בפעילות מסוג זה היא נוהלה כמובן בצורה מחתרתית; תכופות לא ידעו הממונים דבר. בדרך כלל ידעו רק אנשים בודדים מה מוצא הילדים. למרבה המזל לא גילו הגרמנים את הנעשה.

מן המחקר עולה, כי ילדים יהודים מצאו מקלט ב- 180 מוסדות השייכים ל- 34 קהילות של נזירות (מתוך 74 בסך הכול), שחלקן המכריע שכן בשטחי הגנרלגוברנמן. נזירות ב- 17 מנזרים החביאו יותר מ- 10 ילדים, בחמש קהילות ניצל ילד אחד בכל קהילה. האחיות של "משפחת מרים הבתולה" היו המסורות ביותר לעניין זה; הן הצילו יותר מ- 500 ילדים בבתי היתומים שניהלו בעיקר באזורי לבוב וורשה. 76 אחיות היו מעורבות בפעילות ההסתרה. מנהלת קהילה זו במחוז ורשה, האחיות מתילדה גטר (Getter), זכתה באות חסידי אומות העולם. האחיות של "מרים הקדושה גבירתנו" שיתפו פעולה באורח הדוק עם ארגון הסיוע "ז'גוטה", והסתירו יותר מ- 30 ילדים בבתי היתומים שלהן בנפת חרובישיב (Hrubieszów) ובחוטומוב (Chotomow) ליד ורשה. שלוש נזירות מקהילתן קיבלו את אות חסידי אומות העולם. בגלל המחסור במקורות קשה לקבוע בדיוק כמה ילדים ניצלו בדרך זו. מדובר בוודאי בכמה מאות עד 1,200.

במנזרים הסתתרו גם מבוגרים, שנמלטו במהלך האקציות של חיסול הגטאות, או שהופנו לשם על ידי אנשים נאמנים. תופעה זו הייתה נפוצה בשטחים המזרחיים של פולין. במנזר האחיות בסלונים (Stonim) (בשטחה של בלארוס כיום) הסתתרה כמה חודשים משפחה יהודית שברחה מן הגטו המקומי. הלשנה חשפה את המעשה בתחילת דצמבר 1942, ובעקבות זאת הוצאו להורג בירייה כומר ושתי נזירות. במנזר הקטן של האחיות הדומיניקניות ליד וילנה התחבאו אנשי המחתרת היהודית, חברי תנועות הנוער. אם המנזר, אנה בורקובסקה (Borkowska), נכללה גם היא בקהל חסידי אומות העולם.

מסדרי הנזירים - הגברים מילאו גם הם תפקיד בסיוע ליהודים, אם כי קטן יותר. בספרות המחקר הפולנית נזכרות 12 קהילות נזירים, מבין 44 שהיו קיימות בפולין, שהושיטו סיוע ליהודים. כך, לדוגמה, ממצחית דצמבר 1939 עד 20 בפברואר 1940 שהו בני־פוקלנוב (Niepokalanów) 1,500 פליטים ממחוז פוזנן. גם אחר כך פרשו נזירים פרנציסקנים את חסותם על יהודים, תמכו בהם מבחינה חומרית, סיפקו להם תעודות והחביאו אותם. מראשית הכיבוש סייעו ליהודים בצורות שונות נזירים בני המסדר המריאני, המיסיונרי והקפוציני. הם סיפקו תעודות לידה מזויפות, הסתירו במוסדותיהם ילדים יהודים וסייעו לעת מצוא. חברים בכמה קהילות נזירים נוספות הושיטו סיוע חומרי בעתות מחסור.

כמה מסקנות

מה היה היקף הסיוע ומה הייתה מידת התועלת שבו? בספרות הפולנית מקובלת ההנחה כי בשנים 1939-1945 השתתפו בפעילות הסיוע 769 אנשים, ובהם 17 בישופים, 60 נזירים ו-265 נזירות.

בגלל אמינותם המוטלת בספק של כמה חיבורים המשמשים כבסיס לחישובים אלה, המספרים נתונים במחלוקת. כמו כן לא מצאתי בשום מקום פרשנות לגבי מספרים אלה. לא הועלתה השאלה מה היה היחס המספרי בין אנשים שהיו מעורבים בפעילות זו לבין אלה שהיו אדישים או שלא היו מעורבים. כמו כן לא נעשה ניסיון לאפיין ולתאר את קבוצת הכמרים הפעילים ביותר. מספרם של אלה לא עלה כנראה על כמה עשרות.

גם אם לא נדקדק בחישובים נותרת פתוחה לדין השאלה באלו סדרי גודל מדובר. אם נתייחס, כנקודת מוצא, רק לכמרים של הגנרלגוברנמן והדיוקזות המזרחיות השייכות ליחידות מנהליות אחרות (בסך הכול כ- 5,000 איש), נקבל 427 כמרים שסייעו ליהודים בצורה זו או אחרת. מדובר ב- 8.54% מכלל הכמרים שפעלו באותם שטחים. זהו כמובן אומדן מקורב, והיו הבדלים בפעילות לפי נסיבות הזמן והמקום. אולם אין ספק, כי שיעור הכמרים שהיו שותפים בפעילות למען היהודים לא עלה מעולם על 10%. אומנם החוקרים הקתולים טוענים כי שיעור המסייעים היה גדול בהרבה, אך בהעדר חומר ומקורות אי אפשר לשחזר את

המספרים. טיעונים מעין אלה אינם משכנעים, בהתחשב במאמצים רבי השנים שנעשו בפולין כדי לקבץ חומר על ההיבט הזה של תולדות הכנסייה.

שיעור כזה של הפעילים לטובת היהודים איננו צריך לעורר פליאה. הייתה זו, ככלות הכול, פעילות מסוכנת מאוד, שדרשה נחישות, כוח רצון ומבנה נפשי איתן. מסוף 1941 ואילך ריחפה מעל ראשם של הפולנים שסייעו ליהודים סכנת מוות. כמרים רבים, גם אילו רצו, לא יכלו לעשות מאומה. עם זאת, ההימנעות מכל סיוע מצדם של כמרים מסוימים נבע בהכרח מעמדותיהם כלפי "השאלה היהודית" עוד לפני המלחמה. קשה לומר אלו גורמים קבעו כאן. מוטב לדון בפעילות האישית של כמרים ונזירות מאשר בעמדת הכנסייה כמכלול. במקביל, אין לשכוח שבספרות המדעית אין התייחסות לשאלה מה היה יחסם של רוב אנשי הכנסייה ליהודים ול"שאלה היהודית".

בעיה אחרת היא השאלה כמה אנשים נענשו בגלל פעילות למען היהודים. בזמן הכיבוש הגרמני נרצחו יותר מ- 3,000 אנשי כנסייה, מהם כמה מאות בגנרלגוברנמן. אנשי הכנסייה הקתולית סבלו מרדיפות ומעונשים על כל צעד ושעל. עם הסיבות העיקריות למעצר נמנים פעילות במחתרת, הפרות של איסורים וצווים, התבטאויות אנטי - גרמניות, הפרות של תקנות השלטון, צעדי תגמול של הגרמנים, יישום העיקרון של אחריות קולקטיבית וגם השתתפות בסיוע ליהודים. בחיבורים הפולניים מוערך מספר הנענשים מהסיבה האחרונה בכמה עשרות. בהתחשב במקורות העומדים לרשותנו, יש לראות את האומדן הנמוך כאמין. מרבית הכמרים שנעצרו על סיוע ליהודים מצאו את מותם במחנות ריכוז; 10 נזירות הוצאו להורג בירייה. אך השאלות הסטטיסטיות אינן כה פשוטות. הרי קשה לקבוע בביטחון מלא מה היו הסיבות הישירות למעצר, כי אנשים שאכן סייעו ליהודים היו עשויים להיענש גם מסיבות אחרות.

בחיבורים הפולניים מדובר על כמה אלפי יהודים שנעצרו על ידי הכנסייה. מזהים בדרך כלל את הסיוע ליהודים עם זה שהוגש למתנצרים. בעיני הגרמנים לא הייתה, כמובן, משמעות כלשהי להבחנה מעין זו, אולם אין ספק שהייתה לכך משמעות עבור היהודים עצמם. עמנואל רינגלבלום כתב כי הסיוע למתנצרים, שהוא ללא ספק "דף נאה בפעילות אנשי הכנסייה בפולין", אינו נחשב כסיוע ליהודים. כך גם חשו בוודאי מרבית בני דורו. בעדויותיהם שלאחר המלחמה מדגישים הכמרים והנזירות שמניעים דתיים ואנושיים שיחקו תפקיד עיקרי בהחלטתם לפעול למען היהודים. אולם אין לשלול מראש את התזה, שלפיה במקרים מסוימים לפחות היה מדובר ברצון לנצר את הניצולים, בייחוד את הילדים.

לבסוף יש להציב את השאלה, האם השמדת היהודים, שלה היו אנשי הכנסייה בפולין עדי ראיה, השפיעה ישירות על שינוי גישת הכנסייה ליהדות ול"שאלה היהודית". גם בעניין זה יש להיזהר מאוד מקביעת דעה המתייחסת למרבית האוכלוסייה הנחקרת. מייד לאחר המלחמה, בגלל הצנזורה, לא התאפשר כל שיח בנושא ההשמדה שלא היה משועבד

להקשרים פוליטיים. השלטון החדש בפולין, שנשען על הקומוניסטים, הגביר את תחושת האיום בקרב אנשי הכנסייה. הם חששו, ולא בלי סיבה, ממניפולציות ומניסיונות לנצל את האנטישמיות של הכנסייה לפני המלחמה כקלף במשחק הפוליטי. לכן אין התבטאויות רבות בעיתונות הקתולית של אותה תקופה על השמדת היהודים. עם זאת, אין פירוש הדבר שהתעלמו ממנה בהצהרות רשמיות. ראש הכנסייה, אוגוסט חלונד הנזכר לעיל, מתאר בדרשתו הראשונה אחרי שובו לפולין, את חזונו לגבי עתיד האומה הפולנית: "ביכולתנו לפעול יחד עם ישו המושיע ולתפוס מקום חשוב בארגון החדש של העולם או לבנות בלי ישו ולהסתכן בגורל הטרגי שפגע בירושלים על שלא הכירה בבוא הגאולה". בקביעה זו נשמע ברורות הד ההשקפה המסורתית לפיה ייסורי היהודים הם עונש על שדחו מעליהם את ההתגלות של ישו כמשיח. בנוסף על השתמרותם של דימויים אנטי - יהודיים מסורתיים, סברו אנשי כנסייה רבים. ש"הבעיה היהודית" בפולין לאחר המלחמה לא נעלמה; זו היא עובדה שהשלכותיה החברתיות והפוליטיות היו בעלות חשיבות רבה.

בהצהרתו של אוגוסט חלונד אחרי הפוגרום בקייילצה (1946), חוזרת שוב התמונה של ה"ידו-קומונה" המשעבדת את פולין. ראש הכנסייה קבע, ובכך שיקף תחושות של חוגים נרחבים בציבור, כי האחריות להידרדרות היחסים הטובים בין הפולנים לבין היהודים מוטלת על כתפי יהודים שהוצבו בתפקידים בכירים בחיים המדיניים בפולין, והם שואפים לכפות צורת משטר אשר נדחית על ידי הרוב העצום של האומה. זהו משחק מזיק כי הוא יוצר מתחים מסוכנים. חלונד הדגיש את מסכת הייסורים של הכנסייה ושל הלאום הפולני והסיוע שהושיטו ליהודים אנשי הכנסייה בתקופת הכיבוש הנאצי. אלה הפכו להיות מוטיבים ראשיים בחינוך שהקנו הבישופים לקהלם, והייתה לכך חשיבות רבה ביותר בפרספקטיבת המודעות ההיסטורית של הדורות הבאים. גם לכותבי המאמרים בעיתונות הקתולית בשנים הראשונות אחרי המלחמה לא היה שום ספק כי סיוע הכנסייה ליהודים היה רב וחשוב. בהשפעת זוועות ההשמדה והמחנות נטשו ודאי כמרים רבים את השקפותיהם הקיצוניות הטרור - מלחמתיות. אבל הרעיונות האנטי - יהודיים בקרב אנשי הכנסייה הפולנים גילו חיוניות ששורשיה עמוקים ביותר; ואלה ניזונו מן המציאות הפוליטית החדשה של שלהי שנות ה-40.

מקור: בשביל הזיכרון, 35, 2000, עמ' 27-37.

לקריאה נוספת:

Bartoszewski W., Lewin Z., *The Samaritans. Heroes of the Holocaust*, New York 1970.

Bartoszewski W., "Polish-Jewish relations in occupied Poland, 1939-1945", *The Jews in Poland*, Ch. Abramsky, M. Jachimczyk, A. Polonsky, ed., Oxford 1986,

Bartoszewski W. , *The Blood Shed Unites us. Pages from the History of Help to the Jews in occupied Poland*, Warsaw, 1970.

Friedman P., *Their Brother's Keeper*, New York 1957.

Krakowski S., "The Polish Church and the Holocaust", *Judaism and Christianity Under the Impact of National-Socialism*, Otto Dov Kulka, Paul Mendes-Flohr, eds., 1987, pp. 395-399.

Kurek E., *Your Life is Worth Mine. How Polish Nuns Saved Hundreds of Jewish Children in German - Occupied Poland, 1939-1945*, New York 1997.

Landy, Woskiek, *Ksiądz Władysław Kornilowicz*, Warsaw 1978

Libionka D., "The Polish Church and the Holocaust in the Light of Polish Commentary Historiography", *Europe Under Nazi Rull and the Holocaust*, International Coference, Warsaw, 29 August – 1 September 1999 (forthcoming).

Modras R., *The Catholic Church and Antisemitism. Poland, 1933-1939*, Reading 1994.

Stopniak F., "Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie niemieckiej okupacji", *Spółczesność polskie wobec martyrologii i walki Żydów w II wojnie Światowej*, K. Dunin-Wąsowicz, ed., Warsaw 1996, pp. 19-42.

Tec N., *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York, Oxford 1986,

Zieliński Z. , "Activities of Catholic Orders on Behalf of Jews in Nazi-occupied Poland", *Judaism and Christianity under the Impact of National-Socialism*, op.cit., pp. 381-394.